

Sayı : 12 .

Sene : 1981 - 1982

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ

TARİH ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

*Prof. Tayyib Gökbilgin
Hatıra Sayısı*

EDEBİYAT FAKÜLTESİ MATBAASI
İSTANBUL — 1982

YEZD ATABEGLERİ

Erdoğan Merçil

Yezd* Atabegleri hakkında şecere ve kronoloji ile ilgili kitaplarda verilen bilgiler eksik ve oldukça eskimıştır¹. *İslâm Ansiklopedisi*'nde de bu husûsda müstakil bir maddeye raslanmamıştır. Adı geçen atabeglik hakkında en yeni bilgiler Hüseyin-kulı Setûde tarafından neşredilen «*Tarih-i Âl-i Muzaffer*» adlı eserde bulunmaktadır². Hüseyin-kulı Setûde eserinde «Âl-i Kâkuye ve Atabegân-ı Yezd» adı altında ayrı bir bölüm ayırmış ve Yezd Atabegleri'nin kronolojisini, bize göre, doğru bir şekilde tespit etmiştir. Ancak soy kütüğünde bir-iki ufak eksik vardır. Türkçede ise Yezd Atabegleri hakkında Halil Edhem'in³ verdiği bir sahifelik bilgi dışında müstakil bir çalışma yoktur.

Kâkûyî hanedanının⁴ kurucusu 'Alâ' ed-Devle Ebû Ca'fer Muhammed b. Düşmenziyar muhtemelen 421/1030'da Yezd şehrini ele geçirerek burada adına para bastırmıştı. Onun Muharrem 433/Eylül

* Yezd; İran'da bir şehirdir. İsfahan'ın güney doğusunda olup, adı geçen şehre uzaklığı 329 km.'dir.

1 Bk. E. Zambaur, *Manuel de Généalogie et de Chronologie Pour L'histoire de L'Islam*, Berlin 1955, 231.; Halil Edhem, *Düvel-i İslâmiye*, İstanbul 1927, 263.

2 *Tarih-i Âl-i Muzaffer*, Tahran hş. 1347, cild-i duvvum, 9-19.

3 *Düvel-i İslâmiye*, 263.

4 Fazla bilgi için bk. C.E. Bosworth, «Dailamîs in Central Iran: The Kâkûyids of Jibâl And Yazd», *IRAN*, Volume VIII, 1970, s. 73-95.; Cl. Huart, Kâkûyîler mad., *İA*.

1041'de ölmesinden sonra yerine üç oğlundan en büyüğü olan Ebû Mansûr Ferâmürz geçti. Bu sırada Selçuklu Devleti ortaya çıkmış ve Sultan Tuğrul Bey batıya doğru kudretini yaymağa başlamıştı. Tuğrul Bey 438/1046-47'de Kâkûyîler'in başkenti Isfahan önünde göründü. Uzun bir kuşatmadan sonra Ebû Mansûr Ferâmürz Selçuklular'a tâbi olmağı ve vergi ödemeğı kabûl etti. Nihayet Sultan Tuğrul Bey bir yıllık kuşatmadan sonra 443 Muharrem ayında (Mayıs-Haziran 1051) Isfahan'ı ele geçiriyor ve Ebû Mansûr Ferâmürz'e iktâ' olarak Yezd ve Eberkuh şehirleri veriliyordu. Bundan sonra Ebû Mansûr'un halefleri Yezd'de yaşadılar. Bu hanedanın sonuncu üyesi 'Alâ' ed-Devle Ebû Kâlicâr Gerşasp, Selçuklu sultanı Melikşah (1072-1092)'ın kızı Sitâre Hâtûn ile evlenmiş⁵ ve daha sonra Sultan Sencer (1118-1157)'in saflarında Kara-Hitaylar'a karşı savaşırken Katvan sahrasında ölmüştür (536/1141)⁶. O bir erkek vâris bırakmadan ölmüş olmalıdır. Bu sebepten geride iki kız evladı kalmış, Sultan Sencer Yezd'i Gerşasb'ın bu iki kızına vermişti. Kendisi de Yezdli olan *el-'Uraza* müellifi Muhammed b. Muhammed el-Huseynî, Sultan Sencer'in müsaadesiyle Sitâre Hâtûn'un Yezd'e getirildiğini ve bu Hâtûn'un Yezd Melikleri'nin büyük annesi olduğunu zikrediyor⁷.

Bundan sonra kurulacak olan Yezd Atabegliği'nin başlangıcı hakkında iki rivayet vardır. Birincisine göre⁸, Sultan Sencer Ferâmürz b. Ali Gerşâsb (yani Gerşâsb b. Ali)'ın ümerâsından birinin kızların atabegi olmasını ve memleketin idaresinin ona verilmesini emr etti. Yezd halkı da Atabeg Sâm üzerinde ittifak ettiler. Böylece ülkenin idaresi Atabeg Sâm'a verildi. Kadı Gaffârî'nin⁹ rivayeti de buna uygundur. Ona göre Sultan Sencer kızların atabegliğini Kâkûyî mülazımlarından Sâm ve kardeşi İzz ed-Dîn Lenger'e vermişti. İkinci

5 Bk. Muhammed b. Muhammed el-Huseynî Yezdî, *E-'Uraza fi'l-Hikâyet is-Selcukîyye* (nşr. K. Süsseim), Mısır 1909, s. 69.

6 Bk. Ca'fer b. Muhammed b. Hasan Ca'ferî, *Tarih-i Yezd* (nşr. İ. Afşar), Tahran hş. 1338, s. 21-22.; Kâdi Ahmed Gaffârî, *Tarih-i Cihân Ârâ* (nşr. Hasan Nurâkî), Tahran hş. 1342, s. 82.; el-'Uraza (s. 69)'da Gerşâsb, «padişah-ı şehid» olarak zikrediliyor.

7 Bk. *Aynı eser*, 69.

8 Bk. Ahmed b. Huseyn b. Ali Kâtib, *Tarih-i Cedîd-i Yezd* (nşr. İ. Afşar), Tahran hş. 1345, s. 66.

9 Bk. *Tarih-i Cihân Ârâ*, 82. Krş. Abbâs İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İran*, C. I., Tahran hş. 1312, s. 402.

rivayette ise Ca'ferî¹⁰ bu husûsda şunları zikrediyor; Gersâsb'ın ölümünden sonra Selçuklu sultanı Arslan b. Tuğrul zamanına (1161-1176) kadar Yezd, 'Alâ' ed-Devle Gersâsb'ın kızlarının idaresinde idi. Sultan onun ordu büyüklerinden birinin kızlara atabeg olmasını ve memleketin güvenliğini sağlamasını emretti. Rükñ ed-Dîn Sâm b. Lenger'i atabeg yaptılar. Sultan Arslan b. Tuğrul devrinin Katvan savaşından en azından yirmi yıllık bir süre sonra başlaması, birinci rivayetin daha doğru ve olayın Sultan Sencer devrinde olduğunu kabûle imkân vermektedir. Araştırmacıların büyük bir kısmı da Yezd Atabegleri hanedanını Sâm b. Lenger ile başlatmaktadırlar¹¹. Atabegliğin başlangıç yılını Katvan savaşının tarihi ile bir, yani 536/1141 olarak, kabûl edenler de bulunmaktadır¹².

Atabeg Rükñ ed-Dîn Sâm önce çevredeki devletlerin taht mücadelelerine karışarak ülkesini genişletmeği düşünmüş olmalıdır. Bu husûsda özellikle Kirmân Selçukluları ile ilişkileri dikkati çekmektedir. Kirmân Selçukluları'ndan II. Arslan-şâh kardeşi Behrâm-şâh önünde mağlub olarak Irak Selçuklu sultanı adaşı Arslan-şâh'dan yardım istemişti. Ona yardım için verilen ordudaki emirler arasında Rükñ ed-Dîn Sâm da bulunuyordu (takr. h. 567/1172). Neticede Kirmân'da II. Arslan-şâh ile Behrâm-şâh arasında ortak bir hükümdarlık teşekkül etmiş ve Rükñ ed-Dîn Sâm da ülkesine dönmüştü. Bu sırada Kirmân Selçuklu devlet adamlarının ileri gelenlerinden Müeyyed ed-Dîn Reyhân eski dostu olan Rükñ ed-Dîn Sâm ile beraber Yezd'e gitmiş ve bir süre orada yaşamıştı¹³. Daha sonra Behrâm-şâh tekrar tek başına Kirmân Selçukluları tahtını ele geçirdi (takr. 1175). II. Arslan-şâh ise Kirmân'dan kaçarak Yezd'e gitmişti. Adı geçen şehre ulaştığı zaman, Rükñ ed-Dîn Sâm onu iyi bir şekilde

10 Bk. *Tarih-i Yezd*, 23.

11 Bk. Bosworth, *aynı eser*, 94.; Setûde, *aynı eser*, 9 ve 17.; Halil Edhem, *aynı eser*, 263. Ancak Muhammed Müfid Mustevfi (*Câmî-i Müfidi* (nşr. İ. Afşar), C. III, kısım 2, Tahran hş. 1340, s. 719), ilk atabeg olarak 'İzz ed-Dîn Lenger'i zikretmektedir. Ayrıca Zambaur (*aynı eser*, 231) da Atabegliği 'İzz ed-Dîn Lenger ile başlatmaktadır.

12 Bk. Setûde, *aynı eser*, 17 ve Abbâs İkbâl, *aynı eser*, 402-403. Ancak Zambaur (*aynı eser*, 231) Atabeyliği 590/1194 yılı ile başlatmaktadır. Halil Edhem (*aynı eser*, 263) ise bir tahminde bulunmamaktadır.

13 Bk. E. Merçil, *Kirman Selçukluları*, İstanbul 1980, s. 135-9.; Ay. mlf., *Fars Atabegleri Salgurlular*, Ankara 1975, s. 48-49.

karşılama ve meliklik için lüzumlu gerek ve âletlerin hepsini tamamlamıştı. Daha sonra hizmette kusûr etmemek için dâimâ çalışıyor ve «Eğer bu hizmet yolunda Yezd hazinesi gerekse yine de direnmekten vazgeçmeyeceğim ve bu husûsda kuvvet sarfından çekinmeyeceğim. Eğer amaç Yezd ordusu ile elde edilmezse, bizzât kendim Irak (Selçuklu) Sultanı'nın huzûruna gideyim ve para ile bir ordu düzenleyip getireyim.» diyordu. İki ay sonra II. Arslan-şâh, Rûkn ed-Dîn Sâm ve ordusu ile Kirmân'a hareket etti ise de, tahtı ele geçirmeğe muvaffak olamayarak tekrar Yezd'e döndü. II. Arslan-şâh kardeşi Melik Behrâm-şâh'ın ölümünden sonra (1175), Kirmân Selçuklu tahtını ele geçirmek için bir kere daha şansını denedi. Beraberinde Atabeg Sâm ve kardeşi Şeref ed-Dîn Pîşnâ¹⁴ ve onların gulâmlarından oluşan bir birlik ile Yezd'den harekete geçti. Neticede II. Arslan-şâh üçüncü defa Kirmân Selçukluları tahtını ele geçirdi. Melik Arslan-şâh ve beraberindekiler başkent Berdesîr'de onbeş gün oturduktan sonra Emîr Aybeg Dîrâz'ın hâkimiyetinde bulunan Cîruft'a yöneldiler. Fakat bu sırada Aybeg Dîrâz'ın öteki emîrlere ve gulâmlar ile Yezd ordusunu Cîruft'a bırakmayacakları haberi geldi. Onlar «Eğer Melik yabancı ordudan ayrılırsa ve kendi maiyyeti ile olursa, biz kulluk halkasını can kulağına takarız, yoksa nihayet bir can sahibiyiz savaşırız.» diyorlardı. Melik II. Arslan-şâh bu habere pek inanmamıştı. Fakat Aybeg Dîrâz ve beraberindekiler Yezd Atabegi dönmedikçe savaşmak husûsunda kararlı olduklarını bildirdiler. Yezd ordusunun onları bulunduğu geçitten uzaklaştırmak için giriştiği teşebbüs ise başarısız kalmıştı. Melik II. Arslan-şâh geçitin eteğine ulaştığı zaman konuşmak için Aybeg Dîrâz'ı yanına çağırır ve ona «Yezd Atabegi'nin benim üzerimde çok hakkı vardır. Kirmân'da ona bir görev vermemiz ve onun hizmetlerini mükâfatlandırmamız ümidi ile iki yıldır bizim sıkıntımızı çekiyor. Cîruft'a gelmesine râzı ol ki, bir hafta Germ-sîr'i seyr etsin ve selâmet ile dönsün.» dedi. Ancak Aybeg onun sözlerine aldırış etmediği gibi, kendi fikrinde de ısrâr etti. Melik II. Arslan-şâh ise maiyyetinin yanına döndü ve Aybeg'in inatçılığını Yezd Atabegi'ne anlattı. Atabeg Sâm o taşlık bölgede harekete imkân olmadığını, geçiti tutmakla üstünlüğün Ay-

14 Kaynaklarda Yezd Atabegleri hanedanından bu isimde bir şahsa rastlanamamıştır. Ayrıca bk. Muhammed b. İbrâhîm, *Selçukiyân ve Guz der Kirmân* (nşr. Bâstânî Pârîzi), Tahran hş. 1343, s. 95 n. 4.

beg Dırâz'da olduğunu anlamıştı. Melik II. Arslan-şâh'a «Ey pâdişâh benim gâyemin ne Berdesîr ve ne de Cîruft ile ilgisi vardır. Bu gayret ve çalışmadaki çabamız, Melik'in selâmet yönünde ve devlet gölgesinde kendi vatanına ve mirâs kalmış olan ülkeye ulaşmasıdır. Allâh'dan istediğimiz yardım ve zaferi bulduk, artık kendi vatanımızın yolunu bilelim ... Ancak bu ordu ve maiyyet ile Kirmân'ın aslâ sâkinleşmeyeceğini ve çok çabuk üzüleceğinizi biliyorum.» dedi. Daha sonra II. Arslan-şâh'a vedâ ederek Yezd'e döndü¹⁵.

Kirmân Selçukluları hanedanından Turan-şâh da kardeşleri gibi taht mücadelesine karışmıştı. Ancak yardım istemek için gittiği Irak Selçukluları'ndan yüz bulamayınca o da Atabeg Sâm'ın yanına Yezd şehrine gelmişti. Atabeg Sâm onu iyi bir şekilde karşılayarak, ikâmeti için lüzumlu gereçlerin hazırlanmasını emretmişti. Buna rağmen o, Kirmân hududundaki şehirlere hâkim olmak istediğinden ikili oynuyor. Bir taraftan Turan-şâh'a Melik II. Arslan-şâh ile arasını düzelterek söz veriyor, öte taraftan da II. Arslan-şâh'a «Ben kardeşini hile ve efsane ile muhafaza ediyorum. Eğer Kirmân hudûduna düşerse ondan fitne ateşi doğar.» diye yazıyordu. Daha sonra Turan-şâh, Emîr Aybeg Dırâz tarafından Kirmân'a davet edildi. Atabeg Sâm, Aybeg ile geçmişteki düşmanlığı sebebiyle bahâneler ileri sürerek, Turan-şâh'ın gitmesine engel oldu. Ayrıca Turan-şâh'ın kendi yanında bulunmasından, Kirmân üzerindeki istekleri sebebiyle, fayda görmekteydi. Ancak Emîr Aybeg, onu sert bir mektupla tehdîd ederek Turan-şâh'ın tekrar gönderilmesini istedi. Atabeg Sâm bu defa çaresiz kaldı ve Turan-şâh'ın yanına hizmetkârlar da vererek yola çıkardı. Melik II. Arslan-şâh ile Turan-şâh'ın kuvvetleri Cîruft kapısı önünde karşılaştı. Savaş sırasında atılan oklardan biri II. Arslan-şâh'a isabet etti ve ölümüne sebep oldu (572 gurre-i Ramazan/3 Mart 1177). Böylece II. Turan-şâh Kirmân Selçuklu tahrîna oturdu¹⁶.

Çok geçmeden, daha önce Yezd'de yerleştiğini belirttiğimiz, Müeyyed ed-Dîn Reyhân'ın Kirmân'da bulunan gulâmları adı geçen şehre gelerek eski efendilerini geri dönmek için iknâ ettiler. Atabeg

15 Bk. Merçil, *Kirmân Selçukluları*, 152-4 ve 159-162.; Ayn. mlf., *Fars Atabegleri*, 52-53. Setûde, *Tarih-i Âl-i Muzaffer*, II, 9-10.

16 Merçil, *Kirmân Selçukluları*, 170-2.

Sâm'ın da hem Kirmân üzerindeki emelleri, hem de Selçuklu devlet adamlarına olan kini yüzünden böyle bir fırsat beklemesi olagandı. Bu bakımdan tam teçhizatlı bir ordu hazırladı. Daha sonra Müeyyed ed-Dîn Reyhân, Atabeg Sâm ve öteki emîrler Kirmân'a yönelerek Berdesir önünde çadır kurdular (takr. Mayıs-Haziran 1178). Neticede Müeyyed ed-Dîn Reyhân gurbette yedi yıl yaşadıktan sonra tekrar vatanına dönerek *atabeg* oldu. Daha sonra Kirmân meliki II. Turanşâh, Atabeg Müeyyed ed-Dîn Reyhân ve Atabeg Sâm kışı geçirmek üzere Cîruft'a gittiler (muhtemelen Kasım/Aralık 1178). Öte taraftan Salgurlu kuvvetleri Kirmân'a hücum ettiler ve Cîruft önüne geldiler (takr. 1178-9 kışı). Şehirde mukavemet imkânı göremeyen Melik II. Turanşâh, Müeyyed ed-Dîn Reyhân ve Atabeg Sâm kurtuluşu Cîruft'dan Bem'e kaçmakta buldular. Onları bu güç durumdan Fârs'dan âni olarak gelen Atabeg Zengî'nin ölüm haberi kurtardı. Hükümdarlarının ölüm haberini alan Salgurlu ordusu Fârs'a gitti. Atabeg Sâm da Bem'de hastalanmış, Berdesir yolu ile ve bir mahaffe içinde Yezd'e dönmüştü¹⁷.

Diğer taraftan Salgurlu Devleti'nde Zengî'nin ölümünden sonra (574/1178-79), Tekle babasının yerine geçmişti. Ancak amcasının oğlu Tuğrul onunla taht mücadelesine girdi. Neticede Atabeg Tekle, Tuğrul ve ona yardımcı olan Atabeg Sâm'ı Şîrâz'da yapılan savaşta mağlub ederek esir aldı, fakat Sâm'ı serbest bırakarak Yezd'e gönderdi¹⁸. Daha sonra yaşı doksana gelmiş olan Atabeg Rûkn ed-Dîn Sâm'ın ülke işleri ile gereği gibi uğraşmadığı anlaşıyor. Son başarısızlıkları da bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Bu sebeble ülke büyükleri aralarında ittifâk ederek onu atabeglikten uzaklaş-

17 Merçil, *aynı eser*, 177-181 ve *Fars Atabegleri*, 54-55.

18 Merçil, *Fars Atabegleri*, 57-58. Anonim *Tarih-i Şâhi* (nşr. Muhammed İbrâhîm Bâstânî Pârîzî, Tahran, 2535 Sâl-i Şâhinşâhi, s. 52-53)'ye göre, olay başka türlü olmuştur. Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul b. Arslan (1176-1194), Atabeg Tekle ile arası iyi olmadığından Irak ordusunu Şîrâz'a gönderdi. Sultan, Fars ülkesini ondan alıp, Yezd Atabegî R. Sâm'a vermek istiyordu. Onu Irak ordusunun başında Şîrâz'ı muhasaraya göndermiş ve Fars memleketinin mensûrunun onun adına yazılmasını emretmişti. R. Sâm Fars ülkesini ve Atabeg Tekle'yi ele geçirmek için büyük gayret sarfetti. Bu muhasara bir süre devam etmiş ve bir sabah Atabeg Tekle Irak ordusuna saldırarak onları hezimete uğratmıştı. R. Sâm başından yaralı olarak esir düştü. Atabeg Tekle ona çok iyi davranmış ve hürmet göstererek Yezd'e göndermişti.

tırdılar ve yerine kardeşi İzz ed-Dîn Lenger'i geçirdiler (584/1188). Rûkn ed-Dîn Sâm 590/1194 yılında öldü ve kendi yaptırdığı *medrese-yi atabeg* adıyla meşhur olan medresede gömüldü. Onun 'Alâ' ed-Devle 'Atâ Hân adında bir oğlu vardı¹⁹.

Ağabeyinden sonra atabegliğin başına geçen İzz ed-Dünya ve'd-Dîn Ebu'l-Mülûk Lenger de Gersâsb'ın ikinci kızı ile evlenmişti. Nâsır ed-Dîn Münşî-i Kirmânî'nin eseri *Sımt el-'Ulâ* (s. 56-57)'daki bir kayda göre, İzz ed-Dîn'in oğlu Kutb ed-Dîn İsfehsâlâr'ın annesi Kutlugac (?) Hâtûn idi. Adı geçen Hâtûn, Sultan Sencer b. Melikşâh'ın kızkardeşinin kızı (hâher-zâde-i Sultan Sencer b. Melikşâh Selçukî) idi. Kutlugac Hâtûn'un babası ise, 'Alâ' ed-Devle Sultan el-Nahiye Adud ed-Dîn İnanc Hasbeg Ebû Kâlicâr Gersâsb b. Ali idi. Bu suretle Yezd Atabegleri'nin anne tarafından Selçuklu Sultanları'ndan oldukları açıkça ortaya çıkmaktadır. Diğer taraftan gerek Ca'ferî (*Tarih-i Yezd*, 24-5) ve gerekse Ahmed b. Huseyn b. Ali Kâtib (*Tarih-i Cedîd-i Yezd*, 69), Sultan Kutb ed-Dîn'in annesinin ismini Meryem Terken olarak zikrediyorlar. Ancak kardeşi Muhy ed-Dîn Sâm, Barak Hâcib'in kızı Meryem Terken ile evlenmişti²⁰. Bu bakımdan adı geçen Hâtun'u Sultan Kutb ed-Dîn'in annesi göstermekle bu müellifler muhtemelen hataya düşmüş olmaktadır.

İzz ed-Dîn Lenger daha ağabeyi Sâm atabeg iken Kirmân'daki taht mücadelelerine karışmıştı. II. Arslan-şâh kardeşi Behrâm-şâh'a karşı verdiği mücadele sırasında Yezd'den İzz ed-Dîn Lenger'i yardıma çağırmıştı (takr. 1174)²¹. Daha sonra Kirmân'ın ileri gelen devlet adamlarından Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed'in aldığı davet üzerine Yezd'e gittiğini görüyoruz. İzz ed-Dîn Lenger onu iyi karşılamış ve yardım hususunda muktedir olduğu herşeyi vermekte tereddüd etmemişti. Neticede Emîr-i hâcibi Möngene (? ك.)'yi ikiyüz gulâm ile onun hizmetine gönderdi. Kutb ed-Dîn Muhammed bu birlik ve kendi yakın adamları ile Kirmân'a doğru hareket ederek

19 Bk. *Tarih-i Yezd*, 23-4.; *Tarih-i Cedîd-i Yezd*, 67.; *Şâh Gaffârî*, aynı eser, 82. Bu son eserde Rûkn ed-Dîn Sâm'ın hükümet işini kardeşi İzz ed-Dîn'e havale ettiği ve ibadet ile meşgul olduğu zikrediliyor.

20 Bk. Nâsır ed-Dîn Münşî-i Kirmânî, *Sımt el-'Ulâ w'l-Hazret el-'Ulyâ* (nşr. Abbâs İkbâl), Tahran hş. 1328, s. 25.

21 Merçil, *Kirmân Selçukluları*, 146-47.

Zerend'de konakladı (takr. 574/1179). O bu Yezd birliği sayesinde Kirmân Selçuklu Devleti'nde önemli bir görev olan atabegliğe yeniden tayin edilmişti²². Kaynaklara göre²³, «İzz ed-Dîn Lenger bahadır bir kimse idi. Selçuklu Devleti zamanında birçok hizmette bulunmuştu. Mengübars ile olan savaşta kahramanlık gösterdi. Şîrâz şehrinin surunu o ele geçirdi. Ayrıca Selçuklular'dan önce Şîrâz ve İsfahan'da hüküm sürdü. Daha sonra ülkenin işlerini yoluna koydu...» Ancak kaynakların verdiği bu bilgilerden ortaya bir netice çıkarmak çok zordur. Mengübars 1132-1138 yıllarında Şîrâz'da hüküm sürmüş ve Irak Selçuklu sultanı Mes'ûd (1134-1152)'a isyan ederek ona karşı savaşmıştı. İki taraf arasında Gürşenbih (veya Penc-engüş) 'de yapılan savaşta Mengübars mağlub olarak önce esir düşmüş, sonra öldürülmüştü²⁴. Bu savaş sırasında veya daha önce Şîrâz'ı idaresi hakkında kaynaklarda İzz ed-Dîn Lenger ile ilgili bir bilgi tespit edilememiştir. Ayrıca onun İsfahan'a hüküm sürmesi ise, Kâkûyî hanedanından hatıra kalan bazı izler olarak kaynaklarda yer almış olmalıdır. Kaynaklara göre²⁵, İzz ed-Dîn Lenger yirmi yıl hüküm sürdü ve 604/1207-8 yılında öldü. Onun yirmi yıl hüküm sürdüğünü kabul edersek, atabegliğe geçiş tarihi de 584/1188 olmaktadır. İzz ed-Dîn Lenger Yezd şehrine altı ferseng mesafede 'İzz-âbâd köyünü ve bir su yolu (kanât) yaptırdı (600/1203-4)^{25a}, ayrıca etraftan insanlar getirterek bu köye yerleştirdi. Ahmed b. Huseyn b. Ali Kâtib'e göre²⁶ o kendi yaptırdığı medreseye gömülmüştür.

İzz ed-Dîn Lenger'in Verdânruz, Muhy ed-Dîn Sâm²⁷, Mu'izz ed-

22 Bk. *aynı eser*, 181-2.

23 Bk. *Tarih-i Yezd*, 23.; *Tarih-i Cedid-i Yezd*, 67.; Kâdî Gaffârî, *aynı eser*, 82. Krş. Bosworth, *aynı eser*, 90.

24 Fazla bilgi için bk. Merçil, *Fars Atabegleri*, 18-19 ve Bosworth, *aynı eser*, 90 n. 112.

25 Bk. *Tarih-i Yezd*, 24.; *Tarih-i Cedid-i Yezd*, 68.; Kâdî Gaffârî, *aynı eser*, 83.

25a Tarih için bk. Muhammed Müfid, *Câmî-i Müfidî*, C. III, kısım II, s. 719.

26 Bk. *Tarih-i Cedid-i Yezd*, 68. Ancak Ahmed Kâtib bu bilgiyi verdikten hemen sonra gelişkiye düşmekte ve «Muhiyy ed-Dîn Sâm vefât etti ve Medrese-i Verdânruz'da babasının yanına (pehlûy-ı pedereş) gömüldü.» demektedir. Muhtemelen bu bilgiye dayanarak, Setûde (*Tarih-i Âl-i Muzaffer*, 10) de İzz ed-Dîn Lenger'in Verdânruz medresesi'nde gömüldüğünü belirtmektedir.

27 Ca'ferî'ye göre (*Tarih-i Yezd*, 24), Muhy ed-Dîn Sâm 643/1245-6 ta-

Dîn Keykâvus²⁸ ve İsfefsâlâr Mansûr adlarında dört oğlu vardı. Bunlardan önce Verdânruz babasının yerine geçti. Onun hakkında kaynaklarda fazla bir bilgi yoktur. Ca'ferî (*Tarih-i Yezd*, 24), onun Melikşâh zamanında bâtinî (melahîde)ler ile birçok savaşlar yaptığını, Dârü'l-hilafe'den onun tarafına *menşûr* gönderildiğini ve lakabının «Hüsâm Emîr el-Mü'minîn» olduğunu zikrediyor. Ancak Verdânruz'un Büyük Selçuklu sultanı Melikşâh devrinde (1072-1092) yaşaması imkânsızdır. Ayrıca Irak Selçuklu sultanı Melikşâh devri (1152-1153) ise, Verdânruz'un o sırada doğmuş olduğunu kabûl etsek bile, herhalde çocukluk zamanıdır ve böyle bir savaşa katılması imkânsızdır. Diğer taraftan Dârü'l-hilafe'den ona *menşûr* gönderildiği ve lakabının «Hüsâm Emîr el-Mü'minîn» olduğu şeklindeki bilgiler ise Kâkûyîler'den 'Alâ' ed-Devle Muhammed b. Düşmenziyâr (1008-1041)'a âittir. *Mücmel et-Tevârih*'e göre²⁹, 409/1018-19'da 'Alâ' ed-Devle'nin Ebu'l-Fazl b. Nasruye adlı elçisi Bağdad'dan döndü. O lakab, *menşûr*'la beraber Halife el-Kâdir'den tâc, tavk (gerdanlık) ve livâ (bayrak) getirmişti. Halife'nin ona verdiği lakablardan biri de «Hüsâm Emîr el-Mü'minîn» idi. Verdânruz bir rivayete göre³⁰, 615/1218-19 yılında öldü. Başka bir rivayette ise³¹, oniki yıl hüküm sürdüğü ve 616/1219-20'de öldüğü kaydedilmiştir.

Verdânruz'dan sonra yerine kardeşi Ebû Mansûr İsfefsâlâr Yezd atabegi oldu. O Sultan Kutb ed-Dîn³² lakabı ile meşhurdu ve saltanat

rihinde ölmüştür. Setûde (*aynı eser*, 19) ise M. Sâm'ın 623/1226'de öldüğünü zikrediyor. *Sımt el 'Ula* (s. 36)'da zikri geçen Mu'izz ed-Dîn Melikşâh b. Emîr Sâm acaba M. Sâm'ın çocuğu mudur?

28 Mu'izz ed-Dîn Keykâvus; Kâdı Gaffârî (*aynı eser*, 83) ve Ahmed Kâtib'e göre (*Tarih-i Cedîd-i Yezd*, 68), 610/1213-4 yılında, Ca'ferî'ye göre (*Tarih-i Yezd*, 24) ise 623/1226 yılında ölmüştür.

29 Anonim, *Mücmel et-Tevârih ve'l-Kısas* (nşr. Melik eş-Şu'arâ Bahâr), Tahran 1318/1939, s. 402-3. Krş. Bosworth *aynı eser*, 76.

30 *Tarih-i Yezd*, 24.

31 *Tarih-i Cedîd-i Yezd*, 69.; Kâdı Gaffârî, *aynı eser*, 83. Krş. Setûde, *Tarih-i Âl-i Muzaffer*, II, 11.

32 Mu'in ed-Dîn Natanzî (*Müntehab et-Tevârih-i Mu'ini*, nşr. J. Auben, Tahran hs. 1336, s. 32), Yezd Atabegleri'nin atasının 'Atâ isimli bir Türk ve onun da Kutb ed-Dîn Muhammed ve Nâsır ed-Dîn Mahmûd-gâh isimli iki oğlu olduğunu zikrediyor. Şebânkâre'î (*Mecma' el-ensâb fi't-tevârih*, Yazma, Yeni Câmi Ktb, no. 909 vr. 235a) de aynı rivayeti zikretmekte, iki oğlunun ismini Muzaffer ed-Dîn ve Nâsır ed-Dîn olarak vermektedir.

âdetlerine uygun olarak hergün *beş nevbet* çaldırmaktaydı. Sultan Kutb ed-Dîn şehrin dışındaki bir yerleşme merkezini de hisarın içine almıştı. Onun devrinde, Barak Hâcib (öl. 1235) 619/1222'den itibaren Kirmân'a hâkim ve «Kutlug Hanlar» adı ile bir hanedanın kurucusu olmuştu. Sultan Kutb ed-Dîn âdil ve iyi idaresi ile zikredilmektedir. O 626/1228-9 yılında öldü ve kendi yaptırdığı medreseye gömüldü³³.

Diğer taraftan Sultan Kutb ed-Dîn devrinde karşımıza başka bir olay çıkmaktadır. Bu da Atabeg Rükn ed-Dîn Sâm'ın 'Alâ' ed-Devle Gergâsb'ın kızıyla evliliğinden olan oğlu 'Alâ' ed-Devle Atâ Hân ile ilgilidir. Nesevî'ye göre^{33a}, Celâl ed-Dîn Harezmsâh Hindistan'dan önce Kirmân'a geçmiş, daha sonra da Şîrâz'a doğru hareket etmişti. Yolda Yezd hâkimi 'Alâ' ed-Devle onun hizmetine geldi ve itaat ettiğini bildirdi. Ayrıca karşılama âdetine uygun olarak bir miktar para ve hizmetkâr getirdi ve böylece Celâl ed-Dîn'i memnûn etti. Bu sebeble Celâl ed-Dîn ona Ata Han (arapça metinde Baba Han) lakabını ve sahib olduğu ülkelerin idaresinin bırakıldığı husûsunda tevki'i verdi Yukarıda belirttiğimiz üzere bu sırada Yezd atabegi Sultan Kutb ed-Dîn idi. Bu bakımdan Nesevî muhtemelen 'Alâ' ed-Devle Ata Han'ı Yezd hâkimi göstermekle yanılmıştır. Sultan Kutb ed-Dîn belki de kendi yerine Celâl ed-Dîn Harezmsâh'ı karşılamak üzere, 'Alâ' ed-Devle'yi göndermişti. Diğer taraftan Caferî³⁴, onun Sultan Muhammed Harezmsâh'ın mülâzımı ve Cormagun ile yapılan savaşta şehid olduğunu ve Yezd'e götürülerek Ata Hân Medresesi'nde gömüldüğünü zikrediyor. Yine aynı müellife göre onun vefât tarihi Ramazan 624/Ağustos-Eylül 1227 idi. Hamdullâh Mustevfî ise³⁵, bu husûsda, «Celâl ed-Dîn Harezmsâh Isfahan kapısı önünde Moğol ordusu ile savaştı. Her iki tarafta ağır kayıplar verdi. Atabeg 'Alâ' ed-Devle b. Atabeg Sâm Yezdî ...'ye Sul-

33 *Tarih-i Yezd*, 24-26.; *Tarih-i Cedîd-i Yezd*, 69-71.; Kâdî Gaffârî, 83.

33a Muhammed b. Ahmed el-Münşî en-Nesevî, *Siret üs-Sultân Celâl ed-Dîn Mengüberti* (nşr. O. Houdas), Paris 1891, s. 96; Fransızca trc., Paris 1895, s. 159. Farsca metin *Siret-i Celâl ed-Dîn Mingburn* (nşr. Müctebâ Minovî), Tahran 1344/1965, s. 127. Krş. A. Tanerî, *Celâli'd-Dîn Harizmşâh ve Zamanı*, Ankara 1977, s. 34.

34 Bk. *Tarih-i Yezd*, 24.

35 Bk. *Tarih-i Güzide* (nşr. Abd el-Hüseyn Nevâ'î), Tahran hş. 1336-1339, s. 499, Krş. Bosworth, *aynı eser*, 94.

tan Celâl ed-Dîn «peder» diye hitab etmiş ve Horasan emâretini vermişti. O altmış yıl Yezd atabegliği yapmıştı. Bu savaşta şehid düştü.» demektedir. Hamdullâh Mustevfî'nin zikrettiği bu savaş 22 Ramazan 625/25 Ağustos 1228'de olmuştu³⁶. Nesevî^{36a} ise, Yezd hâkimi 'Alâ' ed-Devle Ata Han'ın bu savaşta esir olduğunu, elinde olan kıymetli malları kendisini yakalayana vererek kurtulduğunu, ancak geceleyin bir kuyuya düşerek öldüğünü zikrediyor. Şimdi bu rivayetleri gözden geçirelim. Ca'ferî'nin zikrettiği Sultan Muhammed Hârezmşâh 1200 yılında tahta geçmiş ve 1220'de ölmüştür. Bu bakımdan Ramazan 624/Ağustos-Eylül 1227'deki bir savaşa iştiraki düşümlenemez. Bu rivayeti düzeltirsek, olay Celâl ed-Dîn Hârezmşâh devrinde olmuştur ve muhtemelen bir yıl fark ile 625 yılındaki savaşı işaret etmiştir. Hamdullâh Mustevfî ise 'Alâ ed-Devle'nin altmış yıl Yezd atabegliği yaptığını zikretmektedir³⁷. Buna göre bir hesap yaparak altmış yıl geriye gittiğimizde, 565/1169-70 yılı uygun düşmektedir. Bu tarihte daha babası Rükñ ed-Dîn Sâm Yezd atabegi idi. Bu nedenle Rükñ ed-Dîn Sâm'dan sonraki atabegleri de göz önüne alırsak, Hamdullâh Mustevfî'nin verdiği bilginin yanlışlığı ve 'Alâ' ed-Devle'nin bu sırada Yezd atabegi olmadığı ortaya çıkmaktadır. Netice olarak; Ca'ferî, Mustevfî ve Nesevî'nin verdiği bilgilerden 'Alâ' ed-Devle Ata Han'ın muhtemelen 625/1228 yılındaki savaşta öldüğü anlaşıyor.

Sultan Kutb ed-Dîn'in yerine oğlu Kutb ed-Dîn ('Alâ' ed-Devle) Mahmûd-şâh atabeg oldu³⁸. Bu devrede Hârezmşâhlar hanedanından Pîr-şâh annesi ile beraber Kirmân'a sığınmış ve eşi Terken Hâtunu da Kadı el-Kudât Rükñ ed-Dîn Sâ'id'in yanına göndermişti. Daha

36 Bk. J.A. Boyle, «Dynastic and Political History of the Il-khâns», *Cambridge History of Iran*, V, Cambridge 1968, s. 330.; A. Taneri (*Celâli'd-Dîn Harizmşâh ve Zamanı*, Ankara 1977, s. 75), bu savaşın tarihini 22 Ramazan 626/26 Ağustos 1228 olarak zikrediyor.

36a Nesevî, arabça metin, s. 138, Fransızca trc., 229. Farsça metinde mütercim burayı atlamıştır. Krs. Taneri, s. 75.

37 Abbâs İkbâl (*Tarih-i Mufasssal-ı İran*, 402-3) da bu adı geçen 'Alâ' ed-Devle b. Sâm'ı 576-625 tarihleri arasında Yezd atabegi göstermektedir.

38 Mu'in ed-Dîn Natanzî (*aynı eser*, s. 32), Kutb ed-Dîn'in hiç oğlu olmadığı ve kızını kardeşi Mahmûd-şâh'ın oğlu ile evlendirdiği, bu evlilikten de Sa'd isimli bir çocuk doğduğunu ve sonraki atabeglerin bunun neslinden geldiği gibi garib bilgiler veriyor.

sonra Gıyâs ed-Dîn Pîr-şâh ve annesi Kirmân hâkimi Barak Hâcibi zehirlemek teşebbüsü ile itham edildiler. Barak Hâcib her ikisini de öldürttü (625/1228 sonları). Bu karışıklıktan yararlanmak isteyen Yezd atabegi 'Alâ' ed-Devle Mahmûd-şâh ise, asker göndererek Gıyâs ed-Dîn'in dul kalan eşi Terken Hâtûn'u Yezd'e getirtmiş ve onunla evlenmek istemişti. Bu haberi işiten Barak Hâcib bir ordu hazırlayarak Yezd üzerine yürüdü. O, Gıyâs ed-Dîn Pîr-şâh'ı Çingiz Hân'a isyan ettiği için öldürdüğünü, bu sebeble Moğol yasası gereğince mirasının ve zevcelerinin kendi istihkakı olduğunu iddia ediyordu. Mahmûd-şâh ile Barak Hâcib bir savaşın eşiğinde iken, bir grubun aracı olmasıyla iki emîr arasında bir anlaşma yapıldı. Buna göre, Gıyâs ed-Dîn'in dul eşi Terken Hâtûn Barak Hâcib'e verildi. Atabeg Mahmûd-şâh ise Barak Hâcib'in kızı ile evlenecekti. Daha sonra bu evlilikten Gerducin isminde bir kız çocuğu meydana gelmişti³⁹. Öte Taraftan Kutb ed-Dîn Mahmûd-şâh'ın kızı Bibi Terken de Salgurlu hânedarından Şehzâde Sa'd b. Ebû Bekr ile evlenmişti⁴⁰. Bu iki hânedan arasındaki dostluk belki de Atabeg Mahmûd-şâh'ın bir oğluna Salgur-şâh adını vermesine sebep olmuştu. Onun devrindeki olaylardan biri de Kirmân'daki taht mücadelesidir. Barak'ın ölümünden sonra (1235), yerine yeğeni Kutb ed-Dîn Ebu'l-Feth Muhammed geçmişti. Ancak bu sırada Barak'ın oğlu Rûkn ed-Dîn Hâce Cuk, Büyük Moğol hanı Ögedey (1227-1241)'in huzûrunda bulunuyordu. Ögedey, babasının hukukuna saygı göstererek, Kirmân hükümetini ona verdi. Rûkn ed-Dîn Kirmân'a yönelirken, Kutb ed-Dîn de Ögedey'in huzûruna gidiyordu. Rûkn ed-Dîn Tabes yolundan önce Yezd'e geldi. O, Kutb ed-Dünyâ ve'd-Dîn Mahmûd-şâh ile evli bulunan kızkardeşi Yakut Terken ile görüşmek istiyordu. Nitekim Yezd'de kızkardeşinin yardımıyla saltanat için gerekli âlât ve gereçleri elde ettikten sonra, merâsim ve tantana ile Kirmân'a ulaşarak 28 Şaban 633/7 Mayıs 1236'da tahta oturdu. Tabii burada Mahmûd-şâh da kayınbirâderine yardım etmiş olmalıdır⁴¹. Ca'feri'ye gö-

39 Bk. Vassâf, *Tecziyetü'l-Emsâr ve tecziyetü'l-a'sâr* (nşr. Muhammed Mehdi), Tahran hş. 1338, s. 287 (özet, Abd el-Muhammed Âyeti, *Tahrîr-i Tarih-i Vassâf*, Tahran hş. 1346, s. 175).; *Sımt el-'Ulâ*, 25; *Tarih-i Şâhî*, 98-99. Krş. W. Barthold, Barak Hacib mad., *IA*.

40 Bk. Reşîd ed-Dîn Tabîb Fazlullâh, *Câmî' üt-Tevârih* (nşr. Behmen Kerîmî), Tahran hş. 1338, I, 664. Krş. Merçil, *Fars Atabegleri*, 99-100.

41 Bk. *Sımt el-'Ulâ*, 28.

re⁴², Atabeg Mahmûd-şâh 637/1239-40 tarihinde öldü ve kendi yaptırdığı medreseye gömüldü. Ancak başka bir rivayete göre⁴³, o onüç yıl hüküm sürdükten sonra ölmüştü. Bu takdirde 626'da tahta geçtiğine göre, ölüm yılı 639/1241-2 olmaktadır. Doğrusu bu iki tarihten birini seçmek, eldeki bilgilerin ışığı altında çok zordur. Hüseyin-Kulî Setûde (*Tarih-i Âl-i Muzaffer*, II, 12), 639 yılını kabûl etmektedir.

Mahmûd-şâh'ın ölümünden sonra oğlu Rûkn ed-Dünyâ ve'd-Dîn 'Alâ' ed-Devle Salgur-şâh Yezd atabegliği'nin başına geçti. Ancak bu sırada ortaya iki rivayet çıkmaktadır. *Sımt el-'Ulâ* (s. 32)'daki birinci rivayete göre, Kutb ed-Dîn Mahmûd-şâh'ın ölümünden sonra iki oğlu, Rûkn ed-Dünyâ ve'd-Dîn 'Alâ' ed-Devle ile Muzaffer ed-Dünyâ ve'd-Dîn Muhammed arasında bir taht mücadelesi olmuştur. Daha sonraki olaylardan bu mücadeleyi 'Alâ' ed-Devle'nin kazandığı anlaşılıyor. Öte taraftan daha geç devre âit kaynaklar ise⁴⁴, Mahmûd-şâh'dan sonra Salgur-şâh adında bir tek çocuğunun kaldığını ve saltanata oturduğunu zikretmektedirler. Ancak sonraki olaylar, Mahmûd-şâh'ın yerine geçen oğlunun, yani Salgur-şâh ile 'Alâ' ed-Devle'nin aynı şahıs olduğunu ortaya koymaktadır.

Salgur-şâh tahta geçer geçmez derhal Moğol Büyük Hanı (muhtemelen Ögedey, 1227-1241)'na hediye ve elçi göndererek itaati kabûl etti. Buna mukabil Moğol Hânı da padişahlık mensûru (*mensûr-ı pâdşâhî*) ve *hil'at* göndererek onu yerinde bıraktı. Salgur-şâh Yezd şehri kapısı yakınındaki «Mahalley-i Ya'kubî» de bir köy ve su yolu inşa ettirerek adını Salgur-âbâd koydu. Bu köy halkı ziraat ile uğraşmakta idiler⁴⁵. Bu devrede Kutluğ Hanlar Devleti'nde taht mücadelesi sürmekteydi. Nitekim Rûkn ed-Dîn 650/1252-3 yılında tahtını kaybederek Kirmân'dan ayrıldı ve Lur yolunu takib etti. Bu sırada Yezd'den yeğeni 'Alâ' ed-Devle (Salgur-şâh) ve annesi Yakut Terken ona iltihak ettiler. Fakat Rûkn ed-Dîn kızkardeşi ve yeğeninden bir yardım sağlayamadı. Kirmân tahtına ise tekrar Kutb ed-Dîn Ebu'l-Feth Muhammed geçmişti^{46a}. Diğer taraftan Moğollar'ın önünden

42 Bk. *Tarih-i Yezd*, 26.

43 Bk. *Tarih-i Cedîd-i Yezd*, 72.; Kâdî Gaffârî, *aynı eser*, 83.

44 Bk. *Aynı eserler*.

45 Bk. *Aynı eserler*.

46a 'Alâ' ed-Dîn 'Atâ Melik-i Cuveynî, *Tarih-i Cihân-guşa* (nşr. Mirza Mu-

kaçan Muzafferîler'in büyük ceddi Gıyâs ed-Dîn Hâcî Horasan'dan Yezd'e göç etmişlerdi. Onun Ebû Bekr, Muhammed ve Mansûr adlarında üç oğlu vardı. Daha sonra bu âile Yezd civarındaki Meybuz kasabasına yerleşti. Ebû Bekr ve Muhammed, Atabeg 'Alâ' ed-Devle'nin hizmetine girdiler. İlhanlı sultanı Hûlâgû (1256-1264) Bağdad'ı almak için harekete geçtiği sırada, kendisine tâbi olan hükümdarlardan asker istemişti. 'Alâ' ed-Devle ise Ebû Bekr b. Hâcî idaresinde üçyüz kişilik bir kuvveti Hûlâgû'nun hizmetine gönderdi. Bağdad 656/1258 yılında zapt edildikten sonra Ebû Bekr Moğol ordusu ile Şâm tarafına gitti ve burada Arablar'dan Benî Haface ile yapılan bir savaş sırasında öldürüldü⁴⁶.

Salgurlu Devleti'nde Atabeg II. Sa'd'ın çok kısa süren hükümet devresinden sonra ölmesiyle (30 Mayıs 1260), yerine küçük yaştaki oğlu Muhammed geçirilmişti. Muhammed'in yaşının küçüklüğü dolayısıyla naibeliği annesi Bibi Terken'e verildi. Yukarda da belirttiğimiz gibi Bibi Terken, Kutb ed-Dîn Mahmûd-şâh'ın kızı ve tabiatıyla Rûkn ed-Dünyâ-ve'd-Dîn 'Alâ' ed-Devle Salgur-şâh'ın kızkardeşi idi⁴⁷. Bibi Terken bu sırada Salgurlu Devleti'nin idaresinde etkin bir rol oynuyordu. Muhammed'in sarayın damından düşerek ölmesinden sonra (1262), Salgurlu tahtına sırasıyla Muhammed-şâh (1262-3) ve Selçuk-şâh (1263-1264) geçtiler. Selçuk-şâh bir içki meclisinde Terken Hâtûn ve Şîrâz'daki Moğol şahnelerini öldürttü. İlhanlı sultanı Hûlâgû, bunun intikamını almak için, Emîr Altacu ve Emîr Timur idaresinde bir orduyu Fars'a gönderdi. Ayrıca Yezd atabegi 'Alâ' ed-Devle Salgur-şâh da bu ordu ile birleşecekti. Kâzerûn civarında yapılan savaşta⁴⁸, Yezd Atabegi'nin de dâhil olduğu Moğol ordusu Selçuk-şâh idaresindeki Salgurlu ordusunu mağlub etti

hammed Kazvinî), London 1916, II, s. 216. Kirmân'daki olaylar ve Rûkn ed-Dîn'in ölümü için bk. B. Spuler, *İran Moğolları* (trk. trc., C. Köprülü), Ankara 1957, s. 171-172.

46 Bk. Mahmûd Kutbî, *Tarih-i Âl-i Muzaffer* (nşr. Abd el-Hüseyn Nevâ'î), Tahran hş. 1335, s. 3-4. Krş. Setûde, *aynı eser*, I, s. 58.

47 Bk. *Sımt el-'Ulâ*, 30, Vassâf, 181 (özet, 106), *Câmi' üt-Tevârih* (B. Kerimî neşri), I, 664. Krş. Merçil, *Fars Atabegleri*, 99-100.

48 Bir rivâyete göre, Salgurlular'ın Moğollar ile ilk karşılaşması Eberkuh'da olmuştu. Salgurlular'ın altıbin kişilik ordusu Yezd Atabegi'nin beşyüz kişilik kuvveti karşısında tutunamayarak dağıldılar ve Şîrâz'a kaçtılar, Selçuk-şâh da Kâzerûn'a sığındı. Bk. *Câmi' üt-Tevârih*, I, 664.

(662/1264). Selçuk-şâh bir grub adamı ile Kâzerûn şehrindeki Kutb el-Evliyâ Şeyh Mürşid Ebû İshak Kâzerunî'nin türbesine sığındı. Daha sonra Selçuk-şâh'ın yanındakilerden Emîr Beglik bir kaç sâdik adamı ile Moğol saflarını yararak kaçmağa muvaffak oldu. Atabeg 'Alâ' ed-Devle Salgur-şâh onları takibe girişti ise de, Emîr Beglik'in attığı zehirli bir ok onu yaralayarak geri dönmeğe mecbûr etti. 'Alâ' ed-Devle Salgur-şâh aldığı bu ok yarası ve zehirin tesiri ile birkaç gün sonra öldü (muhtemelen Rebî II. 662/Şubat 1264)⁴⁹. O, Kirmân hükümdarı Rûkn ed-Dîn (1236-1252/3)'in kızı ile evli idi⁵⁰. Kaynaklar Salgur-şâh'ın annesi Yakut Terken ile aynı yılda öldüğünü zikrediyorlar⁵¹. Bu bilgi muhtemelen onun kızkardeşi Bibi Terken'in ölümünden ve annesi Yakut Terken'in isimlerinin karıştırılmasından kaynaklanmaktadır. Eğer böyle bir durum mevcut değilse, o zaman anne, oğul ve kızı aynı yılda ölmüş olmaktadır.

Salgur-şâh'ın ölümünden sonra yerine oğlu Toğan-şâh⁵² geçti. Bu Yezd atabegi hakkında kaynaklarda fazla bilgi yoktur. O sekiz yıl hüküm sürdükten sonra 670/1271-72 yılında ölmüştür⁵³.

Toğan-şâh'ın 'Alâ' ed-Devle ve Yûsuf-şâh adlarında iki oğlu vardı. Bunlardan önce 'Alâ' ed-Devle babasının yerine geçti. Atabeg 'Alâ' ed-Devle zamanında 673 yılı Urdubihîşt⁵⁴ ayının beşinci gününü (muhtemelen Nisan 1275) başlayan ve beş gün ve gece süren yağmur, Yezd şehrinde büyük bir sel felâketine yol açtı. Bu sırada Muryâbâd, Ser-i Teng, Ya'kubî ve Salgur-âbâd mahalleleri ve şehir surlarının bir kısmı selden harab oldu. Rivayete göre, Atabeg 'Alâ' ed-Devle bu duruma çok üzümlere hastalanmış ve bir ay sonra da ölmüştü⁵⁵ (muhtemelen Mayıs 1275).

49 Fazla bilgi için bk. Merçil, *Fars Atabegleri*, 105-7.

50 Bk. *Sımt el-'Ulâ*, 30. Krş. Setûde, II, 13 n. 1.

51 Bk. *Tarih-i Cedîd-i Yezd*, 73.; Kâdî Gaffârî, *aynı eser*, 83.

52 Kâdî Gaffârî (*aynı eser*, 83), bu ismi طغانشاه, Ahmed Ali Kâtib (*Tarih-i Cedîd-i Yezd*, 73) ise, طغنى olarak zikretmektedirler.

53 Bk. *aynı eserler*.

54 Urdubihîşt, Bahar ayının ikincisidir.

55 Bk. *Tarih-i Cedîd-i Yezd*, 73-4.; Kâdî Gaffârî, *aynı eser*, 83.

'Alâ' ed-Devle'nin ölmesinden sonra Yezd atabegliğinin başına kardeşi Yûsuf-şâh geçti⁵⁶. Yûsuf-şâh ilk olarak şehrin yıkılan hisarını tamir ettirdi. Ancak içkiye çok düşküncü, bu sebeble Yezd şehrinin geliri onun masraflarını karşılamıyordu. Muzafferîler hânedanının atası Şeref ed-Dîn Muzaffer b. Mansûr onun yardımcısı (mülâzım) idi. Fakat Yûsuf-şâh onun nasihatlarını da dinlemiyordu. Bu devrede İlhanlı Devleti'nin başında Argun Han⁵⁷ (1284-1291) bulunuyordu. Atabeg Yûsuf-şâh ona hediye ve elçi göndermesine rağmen, İlhanlı emîrlerini ve yıllık vergiyi ihmâl etmişti. İlhanlı emîrleri de hediye istiyor ve bu sebeble Sultan'ı ona karşı hırslandırıyorlardı. Nihayet Argun Hân, Yesüder isimindeki kumandanını ikiyüz suvari ile Yezd şehrine gönderdi. Yesüder Yezd önüne geldiği zaman, şehrin dışında Bağ-ı Hâcibî denilen ve daha sonra Müslüman mezarlığı olan yerde konakladı. Atabeg Yûsuf-şâh ertesi günü, bir anlaşma sağlamak için, annesi Hurrem Terken'i hediyelerle onun yanına gönderdi. Yesüder bu Hâtûn'a iyi davranmadığı gibi hoş olmayan sözler de söylemişti. Hurrem Terken şehre dönerek bu durumu oğluna anlattı. Yûsuf-şâh ise, bir gece baskını ile, şehir dışındaki konaklama yerinde, Yesüder'i ve beraberindeki ikiyüz suvariyi öldürdü. Ayrıca onun ağırlıklarını yağmalayarak eşini ve çocuğunu esir alarak şehre getirdi. Bu durumu haber alan Argun Han, Isfahan vâlisi Emîr Muhammed Abdacı (Aydacı) idaresinde otuzbin kişilik bir orduyu Yezd şehrine gönderdi. Atabeg Yûsuf-şâh bu Moğol ordusuna karşı koyamayacağını anlayarak, yakınları ile beraber, Yezd'i terk edip Sistân tarafına gitti. Bu sırada Yûsuf-şâh ile beraber Şeref-ed-Dîn Muzaffer de Yezd'den kaçmış, fakat sonra ondan ayrılarak Kirmân'a gitmeği tercih etmişti (685/1286-7)⁵⁸.

Şebânkâre'î'ye göre⁵⁹, Bu olaydan sonra Atabeg Yûsuf-şâh bütün hazineleri beraberine alarak Horasan yolunu tutmuştu. Ancak

56 Ca'ferî (*Tarih-i Yezd*, 26)'ye göre, Yûsuf-şâh, 'Alâ' ed-Devle'nin oğludur. Krş. Abbâs İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İran*, 402.

57 Kaynaklar Gazan Hân (1295-1304)'ı zikrediyorlarsa da bu kronolojiye uymamaktadır.

58 Bk. Mahmûd Kutbî, *Tarih-i Âl-i Muzaffer*, 5.; K.V. Zettersteen, *Muzafferîler mad., İA.*; Setûde, *aynı eser*, I, 59 n. 3. Ancak Yezd Atabegi'nin Sistân'a gelişi, Anonim *Tarih-i Sistân* (nşr. Melik üç-Suara Bahar, Tahran hş. 1314 s. 406) tarafından 688/ 1291-2 yılı olayları içinde zikredilmektedir.

59 Bk. *Mecmâ' el-Ensâb*, vr. 236a-b. Krş. Setûde, *aynı eser*, II, 15-16.

İlhanlı hükümdarı Gazan Han onu Horasan hududunda yakalatarak huzûruna getirtti. Burada yargılandı ise de bağışlandı ve bir müddet Gazan'ın hizmetinde bulundu. Gazan Han Şâm tarafına bir sefer hazırlığı yaparken, etraftaki meliklerin de bu sefere katılması için bir fermân çıkardı. Fakat Atabeg Yûsuf kuvvet ve kudreti olmadığı için bu sefere katılamadı. Onu kıskananların aleyhinde konuşmaları üzerine Gazan Han'ın hükmü ile öldürüldü. Yukarda not 57'de belirttiğimiz üzere bu devrede İlhanlı hükümdarı Argun Han idi. Gazan Han 1295-1304 tarihleri arasında hüküm sürmüştü.

Öte taraftan Yezd şehrinin salih, kadıları ve halkı Emîr Muhammed Abdacı'yı karşılayarak özür dilediler ve olaylarda kendilerinin herhangi bir suçu olmadığını bildirdiler. Emîr Muhammed onlara aman vererek affetti ve Yezd'e bir Moğol vâlisi bırakarak Isfahan'a döndü. Bu suretle Yezd Moğol Divanı'nın idaresi altına girmiş oldu⁶⁰. Nitekim Yezd'de 1291-2'de bir Moğol valisi bulunuyordu. Bir süre sonra Kirmân hâkimi Pâdişâh Hâtûn; Tâcü'l-Hakk Kadı Havâf, Ali Hâzin ve Hâce Nasîr ed-Dîn Yûsuf'dan oluşan bir elçilik heyetini, eşi İlhanlı hükümdarı Geyhatu (1291-1295)'ya göndererek Yezd ve Şebânkâre bölgelerinin idaresinin kendisine verilmesini istedi. Bu istek Geyhatu tarafından kabûl edildi. Pâdişâh Hâtûn adamlarından Nusret Melik'i Yezd eyâletine gönderdi⁶¹. Daha sonra İlhanlı tahtına Baydu (1295) geçti ve Yezd şehrinin, yıllık 1000 dinar meblağla, Emîr Nevruz'un oğlu Sultan-şâh'a mukata'a olarak verdi (694/1295)⁶². Ancak muhtemelen Yezd atabegleri bu sırada ismen hüküm sürmüş olmalıdırlar. Nitekim 694/1295'den sonraki bu olaydan sonra Yezd'i atabeglerden Yûsuf'un oğlu Hâcî-şâh idaresinde görüyoruz. Bu sırada Yezd'i ele geçirmek isteyenlerden biri de Seyyid 'Adud ed-Dîn Yezdî idi. O Fârs şahneliğinden ayrılıp geri dönerken, eski vatanına hâkim olmak istemişti. Ancak İlhanlı hükümdarı Ebû Sa'id (1317-1335)'in bu husûsda fermânı bulunmadığı için

60 Şebânkâre'i, *ayn eser*, vr. 236^a; *Tarih-i Cedid-i Yezd*, 74-76.; Kadı Gaffârî, *ayn eser*, 83-4. Krş. Abbâs İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İran*, 402.; Setûde, *ayn eser*, II, 14-15.

61 *Simt el-'Ulâ*, 75. Krş. Setûde, *ayn eser*, II, 16. Şebânkâre'i (*Mecma' el-Ensâb*, vr. 232^a), *یزد نیز داخل ممالک او شد*, demektir.

62 Bk. Abbâs İkbâl, *ayn eser*, 403.; Setûde, *ayn eser*, II, 16. Ancak Abbâs İkbâl bu ikta'nın yıllık 10000 dinar olduğunu zikrediyor.

Atabeg Hâcî-şâh ve Muzafferîler'in kurucusu Emîr Mubâriz ed-Dîn Muhammed, Seyyid 'Adud ed-Dîn ile mücadelele giriştiler. Seyyid bu mukavemeti görünce fazla ısrar etmenin faydasızlığını anlayarak Ebû Sa'id'in huzûruna gitmişti (717/1317-8)⁶³. Bu olaydan bir yıl sonra İncü sülâlesinden Gıyâs ed-Dîn Keyhusrev b. Mahmûd-şâh Yezd'e gelerek Hâcî-şâh ile dostluk kurdu. Daha sonra Emîr Keyhusrev Meybuz'da bulunan Emîr Mubâriz ed-Dîn Muhammed'in yanına gitti. Bu sırada Hâcî-şâh'ın yanında bulunan Keyhusrev'in nâibi bir anlaşmazlık sonucu öldürüldü. Bu durumu öğrenen Emîr Keyhusrev, Mubâriz ed-Dîn Muhammed ile birleşerek intikam almağı arzuladı, belki de bu Yezd'i ele geçirmek isteyenler için bir bahane olmuştu. Önce İlhanlı sultanı Ebû Sa'id'den gerekli izni alan bu iki müttefik Yezd üzerine yürüdüler. Hâcî-şâh onlara karşı koydu, iki taraf arasında büyük bir savaş oldu ve iki taraf da ağır kayıplar verdiler. Neticede mukavemete kudreti kalmayan Atabeg Hâcî-şâh kaçmağı tercih etti. Bu suretle Yezd Atabegleri hanedanı sona ermiş oldu (718-1318). Sultan Ebû Sa'id Yezd'in idaresini Mubâriz ed-Dîn Muhammed'e verdi. Böylece adı geçen şehir Muzafferîler'in idaresi altına girdi⁶⁴.

63 Bk. Mahmûd Kutbî, *Tarih-i Âl-i Muzaffer*, 8. Kış. Abbâs İkbâl aynı eser, 414.

64 Mahmûd Kutbî, aynı eser, 8-9. Kış. Abbâs İkbâl, aynı eser, 414-15.; Setûde, aynı eser, I, 64-65. Tarih için bk. Kâdî Gaffârî, aynı eser, 222.

Yezd Atabegleri hükümdar listesi :

1 — Rükñ ed-Dîn Sâm	536/1141
2 — 'İzz ed-Dîn Lenger	584/1188
3 — Verdânruz b. 'İzz ed-Dîn Lenger	604/1207-8
4 — Kutb ed-Dîn İsfefsâlâr b. 'İzz ed-Dîn Lenger	616/1219-20
5 — Mahmûd-şâh b. Kutb ed-Dîn İsfefsâlâr	626/1228-29
6 — 'Alâ' ed-Devle Rükñ ed-Dîn Salgur-şâh b. Mahmûd-şâh	639/1241-42
7 — Toğan-şâh b. 'Alâ' ed-Devle Rükñ ed-Dîn Salgur-şâh	662/1264
8 — 'Alâ' ed-Devle b. Toğan-şâh	670/1271-72
9 — Yûsuf-şâh b. Toğan-şâh	673/1275-685/1286-7 (Yezd'den ayrılış)
10 — Hâcî-şâh b. Yûsuf-şâh	muh. 694/1295 - 718/1318

